Studia Romologica 18/2025
ISSN 1689-4758
Strony 167–196
https://doi.org/10.68100/i82bukhr

Społeczność Dom/Garaczi w Azerbejdżanie na tle Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej a kwestia stosowania pojęcia „Romowie”

Dom/Garachi in Azerbaijan among the Dom Communities in the Middle East and North Africa

Elena Marushiakova | https://orcid.org/0000-0001-5333-2330
studiiromani@geobiz.net
Bułgarska Akademia Nauk; International Research Centre „Work and Human Lifecycle in Global History”, Humboldt-Universität zu Berlin

Vesselin Popov | https://orcid.org/0000-0002-6565-8730
Bułgarska Akademia Nauk

JAK CYTOWAĆ Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Społeczność Dom/Garaczi w Azerbejdżanie na tle Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej a kwestia stosowania pojęcia „Romowie”*, „Studia Romologica”, 2025, t. 18, s. 167–196.

ABSTRAKT Państwa Kaukazu Południowego wraz z Turcją stanowią jedyny region na świecie, gdzie współistnieją (bądź do niedawna współistniały) w bliskim sąsiedztwie wszystkie trzy główne odłamy niejednorodnej społeczności historycznie określanej mianem „Cyganów” – Domowie, Lomowie i Romowie. Na terenie Azerbejdżanu funkcjonują obecnie dwie odrębne grupy Domów: irańscy oraz kurdyjscy. Choć obie uznają wspólną, nadrzędną tożsamość, w życiu codziennym zachowują wyraźną odrębność. Niniejszy artykuł przedstawia wyniki dwóch badań terenowych przeprowadzonych w Azerbejdżanie, które pozwoliły na wstępne rozpoznanie rozmieszczenia terytorialnego, trybu życia, statusu społeczno-ekonomicznego oraz złożonych struktur tożsamościowych obu tych społeczności, jak również ich interakcji z populacjami Romów i Lomów. Przykład azerbejdżański osadzono w szerszych ramach historycznych i politycznych, co przyczynia się do bardziej wnikliwego zrozumienia sytuacji społeczności Domów na obszarze Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

SŁOWA KLUCZOWE Domowie; Lomowie; Romowie; Azerbejdżan; Kaukaz Południowy; Bliski Wschód; Afryka Północna; tożsamości

ABSTRACT The countries of the South Caucasus (Azerbaijan, Armenia, and Georgia), along with Turkey, represent the only region in the world where all three main subdivisions of the heterogeneous community historically referred to as “Gypsies” – Dom, Lom, and Roma – have coexisted (or, until recently, coexisted) in close proximity. In Azerbaijan, two distinct Dom communities are currently present: Iranian Dom and Kurdish Dom. While both acknowledge a shared overarching identity, they maintain clear distinctions in their everyday lives. This article presents findings from two field research studies conducted in Azerbaijan, through which a preliminary understanding was developed regarding the territorial distribution, lifestyles, socio-economic status, and complex identity structures of these two Dom communities, as well as their interactions with the Roma and Lom populations. The Azerbaijani case is further contextualised within broader historical and political frameworks, contributing to a more nuanced understanding of the position of Dom communities across the Middle East and North Africa.

KEYWORDS Dom; Lom; Roma; Azerbaijan; South Caucasus; Middle East; North Africa; identities

Data publikacji: 21.12.2025 | Data publikacji online: 16.10.2026

OPEN ACCESS
© 2025 Elena Marushiakova, Vesselin Popov. Artykuł w otwartym dostępie na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne 4.0 (CC BY-NC 4.0)

Elena Marushiakova i Vesselin Popov
Instytut Etnologii i Antropologii Społecznej
Słowackiej Akademii Nauk

Społeczność Dom/Garaczi w Azerbejdżanie na tle Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej a kwestia stosowania pojęcia „Romowie"

WPROWADZENIE

U samego zarania romologii, roku 1888, założono w Edynburgu pierwsze towarzystwo naukowe poświęcone badaniom nad społecznościami określanymi wówczas zbiorczym terminem "Cyganie" – było to Gypsy Lore Society. W pierwszych dekadach działalności towarzystwa, to jest na przełomie XIX i XX stulecia, badania koncentrowały się przede wszystkim na gromadzeniu materiałów źródłowych – historycznych, językowych, etnograficznych, folklorystycznych, etnomuzykologicznych i tym podobnych. Takie skupienie uwagi na samych społecznościach będącym przedmiotem studiów pozostało fundamentem dyscypliny aż do połowy XX wieku, kiedy to uwaga badaczy zaczęła stopniowo przemieszczać się w innym kierunku. Coraz częściej skupiano się na politykach państwowych i – szerzej – na postawach społeczeństw wobec badanych wspólnot, co ostatecznie doprowadziło do powstania kompleksowych studiów nad antycyganizmem (antiziganism).

Niedawno w studiach romskich uwidoczniła się kolejna zmiana. Zamiast koncentrować się na samych społecznościach lub ich relacjach z szeroko pojętym społeczeństwem, badacze często zwracają się ku analizie prac autorów piszących o tych społecznościach – nierzadko z perspektywy tak zwanej ideologii *woke* i *cancel culture*. W rezultacie tego bezpośrednie badanie samych społeczności coraz bardziej schodzi na dalszy plan.

Chociaż trudno jeszcze ocenić długoterminowe implikacje tych zjawisk, są one niezaprzeczalnie obecne i zasługują na odnotowanie. Nie kwestionujemy zasadności pojawiających się paradygmatów badawczych, niemniej jednak, panująca od niedawna dominacja interpretacji teoretycznych przyćmiła, naszym zdaniem, fundamentalne znaczenie gromadzenia danych pierwotnych. Właśnie ta troska zmotywowała nas do napisania niniejszego artykułu, w którym wracamy do

wczesnych tradycji badawczych Gypsy Lore Society, prezentując aktualną wiedzę na temat społeczności Domów w Azerbejdżanie, uzupełnioną o wyniki dwóch krótkoterminowych badań terenowych przeprowadzonych w 2013 i 2022 roku.

STAN BADAŃ

Kaukaz Południowy jest, wraz z Azją Mniejszą, regionem historycznym, w którym żyją przedstawiciele trzech głównych gałęzi (mianowicie „Dom-Lom-Rom") społeczności, których przodkowie migrowali w średniowieczu z subkontynentu indyjskiego na zachód. Społeczności owe były w przeszłości znane pod ogólnym terminem „Cyganie", zaś obecnie często obejmowane są mianem „Romów" (choć istnieją uzasadnione wątpliwości, na ile właściwe, etyczne i, co najważniejsze, naukowo uzasadnione jest stosowanie tego terminu wobec społeczności, które nie życzą sobie być w ten sposób określane).

Podział „Dom-Lom-Rom" jest w nauce znany od dawna[1], jednak rozpiętość dotychczasowych badań nad poszczególnymi gałęziami są nierównomiernie rozłożona. Jest to zrozumiałe i w dużej mierze naturalne, ponieważ łączna liczba przedstawicieli społeczności Lomów i Domów jest wielokrotnie niższa niż Romów. Zdecydowana większość badań, które obecnie wyodrębniono w multidyscyplinarną ścieżkę badawczą zwaną romologią, poświęcona jest społecznościom z gałęzi Rom (głównie Romom, ale także Sinti, Manusze, Calé, Kaale, Romaniczale itd.), zamieszkującym głównie Europę (skąd osiedlili się na Syberii, Dalekim Wschodzie, w Azji Środkowej, Ameryce Północnej i Łacińskiej oraz Australii). Znacznie mniej jest badań nad gałęzią Lom (samookreślenie Lomavtik), nazywaną w Armenii i Gruzji przez otaczającą ludność Bosza, a w Turcji – Posza[2].

Stosunkowo najgorszy jest stan istniejących badań nad przedstawicielami gałęzi Dom, żyjących w krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. Próby bardziej kompleksowych, syntetyzujących prac na konkretne tematy, np. gramatyki domari, ich języka[3], są wyjątkami. Z pewną dozą umowności można by tu zaliczyć książkę Kristiny Richardson, choć jej treść niezbyt adekwatna jest do ambitnego tytułu[4]. Istnieje również stosunkowo ograniczona liczba fragmentarycznych materiałów historycznych, etnograficznych i językowych

[1] Ralph L. Turner, *The position of Romani in Indo-Aryan*, „Journal of the Gypsy Lore Society (3rd Series)", 1926, t. V, nr 4, s. 145–189; John Sampson, *The Ghagar of Egypt: A Chapter in the History of Gypsy Migration*, „Journal of the Gypsy Lore Society (3rd Series)", 1928, t. VIII, nr 2, s. 78–90.
[2] Na temat przeglądu literatury naukowej poświęconej Łomom (Boszom/Poszom) zob.: Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Gypsies of Central Asia and Caucasus*, Palgrave Macmillan, Londyn 2016. Zob. także: Melike Üzüm, *Posha*, w: *Endangered Languages in Turkey*, red. Metin Bağrıaçık, Ömer Demirok, Balkız Öztürk, The Laz Institute, Stambuł 2023, s. 104–116.
[3] Yaron Matras, *A Grammar of Domari*, De Gruyter Mouton, Berlin i Boston 2012.
[4] Kristina Richardson, *Roma in the Medieval Islamic World: Literacy, Culture, and Migration*, I. B. Tauris, Londyn 2022.

dotyczących tych społeczności, rozproszonych po krajach Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, jak i prac poświęconych specyficznym tematom, np. uchodźcom wojennym z Syrii, z których zdecydowana większość mieszka obecnie w Turcji, a także w Jordanii i innych krajach arabskich Bliskiego Wschodu, zaś tylko niewielka część zdołała dotrzeć do krajów Europy Zachodniej[5].

Ogólnie rzecz ujmując, ze wspomnianych powyżej badań widać wyraźnie, iż różnorakie społeczności Domów żyją obecnie w Iranie[6], Turcji[7], Iraku[8], Syrii[9],

[5] Yeşim Yaprak Yıldız, *Nowhere to Turn: The Situation of Dom Refugees from Syria in Turkey. Project Report*, European Roma Rights Centre, Budapeszt 2015; *Dom Migrants from Syria. Living at the Bottom: On the Road amid Poverty and Discrimination*, Development Workshop, Ankara 2016; Kemal Vural Tarlan, *Discrimination, Isolation and Social Exclusion: Syrian Dom Asylum Seekers in the Crossfire*, Kırkayak Kültür Sanat ve Doğa Derneği, Gaziantep 2016; Kemal Vural Tarlan, *Encouraging Integration and Social Cohesion of Syrian Dom Immigrants*, Kırkayak Kültür, Gaziantep 2018.

[6] Francis Hindes Groome, *Persian and Syrian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society", 1889, t. I, nr 2, s. 21–27; Albert Thomas Sinclair, *The Oriental Gypsies*, „The Journal of the Gypsy Lore Society", 1908, t. I, nr 1, s. 197–211; William I. Knapp, *The Soozmanee: Are they Gypsies?*, „Journal of the Gypsy Lore Society", 1909, t. II, nr 2, s. 275–276; Vardan Voskanân, *Cyganskij èlement v kurdskih plemenah (nekotorye voprosy ètnogeneza kurdov)*, „Iran and the Caucasus" 1998, nr 1, s. 47–50; Sekandar Amanolahi, *The Gypsies of Iran*, „Iran & the Caucasus", 1999–2000, nr 3–4, s. 109–118; Rudi Matthee, *Prostitutes, courtesans, and dancing girls: Women entertainers in Safavid Iran*, w: *Iran & Beyond: Essays in Middle Eastern History in Honor of Nikki R. Keddie*, red. Rudi Matthee, Beth Baron, Mazda, Costa Mesa 2000, s. 121–150; Reza M. Hamzen'ee, *Zigeunerleben im Orient. Eine vergleichende interdisziplinäre Untersuchung über die Geschichte, Identitätsstruktur und ökonomische Tätigkeit orientalischer Zigeuner*, Peter Lang, Frankfurt nad Menem 2002.

[7] Rüdiger Benninghaus, *Les tsiganes de la Turquie orientale*, „Études Tsiganes", 1991, t. XXXVII, nr 3, s. 47–53; Ali Rafet Özkan, *Türkiye Çingeneleri*, Ankara 2000; Suat Kolukırık, *Türkiye'de Rom, Dom ve Lom Gruplarının Görünümü*, w: *Türkiyat Araştırmaları*, red. Cihat Özönder, Ankara 2008, s. 145–154; Adrian Marsh, *A Brief History of Gypsies in Turkey*, w: *We are Here: Discriminatory Exclusion and Struggle for Rights of Roma in Turkey*, red. Ebru Uzpeder *et al.,* Stambuł 2008, s. 5–20; Adrian Marsh, *Ethnicity and Identity: Who are the Gypsies?*, w: *Ibidem*, s. 21–30; Adrian Marsh, Melike Karlıdağ, *Study of Research Literature Regarding Turkish Gypsies and the Question of Gypsy Identity*, „ERRC Country Reports Series", 2008, nr 17, s. 143–164; Selin Önen, *Citizenship rights of Gypsies in Turkey: Roma and Dom communities*, „Middle Eastern Studies", 2013, t. XLIX, nr 4, s. 608–622; Gül Özateşler, *The "Ethnic Identification" of Dom People in Diyarbakir*, „Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi", 2013, t. XIII, nr 27, s. 279–287.

[8] Albert Thomas Sinclair, *op. cit.*, s. 197–211; Elizabeth Warnock Fernea, *„Gypsies" in Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqi Village*, Anchor & Doubleday Book, Nowy Jork 1965; Yasunori Kawakami, *The Iraqi Gypsies after the Collapse of Hussein's Regime*, „KURI Journal" 2005, t. II, nr 2, s. 1–3; Ronen Zeidel, *Gypsies and Society in Iraq: Between Marginality, Folklore and Romanticism*, „Middle Eastern Studies" 2014, t. L, nr 1, s. 74–85; Hamied Al-Hashimi, Rojhat Waisi Khalid, *A Study in a Pattern of Resettlement of Gypsies in Iraqi Kurdistan Region*, referat wygłoszony na: 2024 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Sofia, 25–27 września 2024; Mohammed Al-Sarraji, *Social Acceptance Attitudes of Iraqi People towards the Two Gypsy Groups "Qarach and Kawiliay": Comparative Study*, referat wygłoszony na: 2024 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Sofia, 25–27 września 2024.

[9] Francis Hindes Groome, *Persian and Syrian Gypsies*…, s. 21–27; Albert Thomas Sinclair, *The Oriental Gypsies*…, s. 197–211; Ojciec Anastas, *The Nawar or Gypsies of the East*, „Journal of the

Libanie[10], Jordanii[11], Izraelu[12] i Palestynie[13]. Bardziej kompleksowe, sumaryczne opracowania dostępne są jedynie na temat społeczności Domów w Egipcie[14] oraz Sudanie[15].

Sytuacja jest znacznie bardziej skomplikowana w pozostałych krajach Afryki Północnej. Istnieje jedynie stosunkowo ograniczona ilość niekompletnych informacji z XIX i pierwszej połowy XX wieku o obecności małych grup „Cyganów" w Libii, Tunezji, Algierii, Maroku, a nawet w Czadzie[16]; w niektórych z tych przypadków nie jest jasne, o jakie społeczności chodzi, w innych mowa jest o Domach.

Gypsy Lore Society", 1913–1914, t. VII, nr 4, s. 297–319; 1914–1915, t. VIII, nr 2, s. 140–153; 1914–1915, t. VIII, nr 4, s. 266–280; Eric Otto Winstedt, *Syrian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society", 1951, t. XXX, nr 1–2, s. 78–79; Allen Williams, *The Dom of the Gaza Strip,* „KURI Journal", 2002, t. I, nr 6, s. 1–4; 2004, nr 10, s. 1–2; Shmuel Shamai *et al., Identity and Sense of Place of Ghajar Residents Living in Border Junction of Syria, Israel and Lebanon,* „Mediterranean Journal of Social Sciences", 2017, t. VIII, nr 4, s. 61–72; Daisam Jalo, *The Dom, a Marginalized Community in the Syrian Music Scene*, „Music and Minorities", 2024, nr 3, s. 1–31.

[10] Ojciec Anastas, *The Nawar or Gypsies*..., s. 266–280; G.A. Williams, *The Gypsies of Lebanon*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 2, s. 1–4; Shmuel Shamai *et al., Identity and Sense of Place...,* s. 61–72.

[11] *The „Nuar" in Jordan*, red. Dora Esther Yates, „Journal of the Gypsy Lore Society (3rd Series)", 1957, t. XXXVI, nr 1–2, s. 145–147; Kamel Moawwad, *The Linguistic Situation of Gypsies and Turkmans as Ethnic Minorities Living in Jordan: A Sociolinguistic Perspective* [praca magisterska], Yarmouk University, Irbid 1999; D.J. Phillips, *An Encounter with the Dom of Jordan,* „KURI Journal", 2000, t. I, nr 3, s. 1–2; Allen Williams, *The Current Situation of the Dom in Jordan*, w: *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested,* red. Adrian Marsh, Elin Strand, Londyn 2006, s. 205–212; Arpan Roy, *A Space of Appearance: Romani Publics and Privates in the Middle East,* „Anthropological Theory", 2024, t. XXIV, nr 2, s. 175–200.

[12] Robert Alexander Stewart Macalister, *The Language of the Nawar of Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, Londyn 1914; Reinhold Regensburger, *Gypsies in the Land of Israel*, „Journal of the Gypsy Lore Society (3rd Series)", 1958, t. XXXVII, nr 1–2, s. 69–70; Yaron Matras, *Two Domari legends about the origin of the Doms*, „Romani Studies (5th Series)", 2000, t. X, nr 1, s. 53–79; Amoun Sleem, *Domari: The Society of Gypsies in Israel*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 2, s. 1–2; *eadem*, *Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 1 – The Dom Community of Jerusalem, ibidem*, s. 1–3; *eadem, Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 2 – Settlement in Jerusalem and the Surrounding Area, ibidem,* nr 3, s. 1–3; *eadem, Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 3 – The Family, ibidem,* 2001, nr 4, s. 1–4; Allen Williams, *The Dom of Jerusalem: A Gypsy Community Chronicle*, Larnaka 2001; Valery Novoselsky, *Roma in Israel,* w: *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*, red. Adrian Marsh, Elin Strand, Londyn 2006, s. 93–96; *Tsiganes en Terre d'Israël,* red. Claire Auzias, Paryż 2013; Amoun Sleem, *A Gypsy Dreaming in Jerusalem*, Jerozolima–Macon 2014; Shmuel Shamai *et al., Identity and Sense of Place*..., s. 61–72.

[13] Robert Alexander Stewart Macalister, *op. cit.*; Reinhold Regensburger, *op. cit.*; E. O. Winstedt, *Palestinian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society (3rd Series)", 1952, t. XXXI, nr 1–2, s. 77–78; Allen Williams, *The Dom of the Gaza Strip*, s. 1–4; *ibidem*, s. 1–2; *Tsiganes en Terre d'Israël*...; Arpan Roy, *Relative Strangers: Romani Kinship and Palestinian Difference*, University of Toronto Press, Toronto 2024.

[14] John Sampson, *op. cit.*, s. 78–90; Nabil Sohbi Hanna, *Die Ghajar: Zigeuner am Nil*, Edition Trickster, Monachium 2002; Alexandra Parrs, *Gypsies in Contemporary Egypt: On the Peripheries of Society*, American University in Cairo Press, Kair 2017.

[15] Bernhard Streck, *Die Ḥalab: Zigeuner am Nil*, Trickster, Wuppertal 1996.

[16] C. F. Thomas, *Dom of North Africa: An Overview*, „KURI Journal" 2000, t. I, nr 1, s. 1–4.

Często też ma się na myśli nowych migrantów z kolonialnych posiadłości zarówno Hiszpanii (Calé), jak i Francji (Romowie i Manusze)[17]. Po uzyskaniu, po II wojnie światowej, przez kraje tego regionu niepodległości, migranci ci powrócili do kolonialnych metropolii. Fragmentaryczne informacje o „Cyganach" w tych krajach pozostają w dużej mierze niepewne – przede wszystkim niejasne jest, czy pod tą nazwą kryją się Domowie, czy inne społeczności koczownicze[18]. W przeszłości wielu autorów spekulatywnie (tj. bez konkretnych dowodów historycznych) zakładało, iż opisywani przez nich „Cyganie" (którzy musieliby być Domami) migrowali wraz z arabskimi zdobywcami na Półwysep Iberyjski w VIII wieku. Jednak według współczesnych badań nie ma żadnych śladów obecności Domów wśród przodków dzisiejszych Calé (Gitanos) w Hiszpanii i Portugalii (Calon)[19].

Jeśli idzie o Domów na Kaukazie Południowym, oprócz sporadycznych wzmianek w niektórych dziewiętnastowiecznych tekstach, istnieje de facto tylko jedno, stosunkowo bardziej kompleksowe opracowanie na temat tej społeczności – książka znanego badacza dialektów Bosza i Garaczi na Kaukazie Południowym Kekrope Patkanowa „Цыгане. Несколько слов о наречиях закавказских цыган: Боша и Карачиі"[20]. Sytuacja do dziś nie uległa zmianie – oprócz fragmentów o Domach w zbiorczym tomie *Gypsies in Central Asia and the Caucasus*[21] istnieje tylko kilka raportów organizacji pozarządowych zajmujących się prawami człowieka, a także wiele publikacji w mediach w Azerbejdżanie i Gruzji, lecz brakuje innych poważnych badań naukowych.

TŁO HISTORYCZNE I ETNOGRAFICZNE

Zapis historyczny obecności Domów na Kaukazie Południowym jest skąpy i niepełny. Z dziejów regionu możemy wysnuć przypuszczenie, że ich przodkowie osiedlili się na tych ziemiach w XVI i XVII wieku, przybywając z Persji i Imperium Osmańskiego w okresie wojen i przechodzenia tych terytoriów z rąk jednego państwa do drugiego. W pierwszych dekadach XIX wieku Imperium Rosyjskie podbiło

[17] Paul Bataillard, *Notes et questions sur les Bohémiens en Algérie*, A. Hennuyer, Paryż 1874.
[18] Hamied Al-Hashimi, Sihem Brahimi, *Marginalising the Sub-Cultures: A Comparative Study of the Gypsy's Case in Iraq and Algeria*, referat wygłoszony na: 2014 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Bratysława, 11–13 września 2014.
[19] Lev Tcherenkov, Stephane Laederich, *The Rroma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γυφτοι, Tsiganes, Ţigani, Çingene, Zigeuner, Bohemiens, Travellers, Fahrende, etc.*, t. 1–2, Schwabe, Bazylea 2004.
[20] Kerope Patkanov, *Cygane. Neskol'ko slov o narečiâh zakavkazskih cygan: Boša i Karači*, Imperatorskaâ Akademiâ nauk, Sankt-Peterburg 1887. Fragmenty książki opublikowano w języku angielskim: K. P. Patkanoff, *Some Words on the Dialects of the Transcaucasian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society (New Series)" 1907–1908, nr 1, s. 229–257; 1907–1908, nr 2, s. 246–266, 325–334.
[21] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Gypsies of Central Asia and Caucasus*, Palgrave Macmillan, Londyn 2016.

terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu, włączając je w swoje granice. Z tego okresu pochodzą pierwsze wiarygodne informacje o obecności społeczności Domów na Kaukazie Południowym. Według słynnego francusko-rosyjskiego badacza Kaukazu, Jeana-Marie Chopina, w guberni erywańskiej (dzisiejsza Armenia i Nachiczewańska Republika Autonomiczna w Azerbejdżanie) w 1852 roku, oprócz miejscowych Lomów, nazywanych przez okoliczną ludność Bosza, a zaliczających się do chrześcijan, żyli również przedstawiciele gałęzi Dom, będący muzułmanami. Były to 43 rodziny Garaczi (217 osób) należące do szyickiego odłamu islamu i 14 rodzin Mutribów, które były sunnitami[22]. Według wspomnianego wyżej Patkanowa, w rejonie Quba istniała wieś Garaczi, w której mieszkało 131 osób; w rejonie Göyçay, w około 200 namiotach, żyło ich 1750, a w guberni erywańskiej mieszkało kolejnych 518. Łącznie na Kaukazie Południowym mieszkało zatem, w 1887 roku, 2399 Garaczi i, jakkolwiek dane te są oczywiście przybliżone i niepełne, wskazują na obecność tam Domów[23].

Opisy tradycyjnych zajęć Domów na Kaukazie w literaturze z przełomu XIX i XX wieku są ograniczone. Przez wieki Domowie byli nomadami, których zajęcia były związane z półkoczowniczym trybem życia. Zimą wynajmowali we wsiach kwatery, a w ciepłym sezonie wracali do aktywnego życia koczowniczego. Głównymi źródłami ich utrzymania było żebractwo (często połączone z wróżbiarstwem) uprawiane przez kobiety, wyrób sit z końskiego włosia przez mężczyzn oraz publiczne występy z tańczącymi niedźwiedziami i oswojonymi wężami. Mężczyźni byli również znani jako muzycy (w tym na weselach), a kobiety były wysoko cenionymi tancerkami (podobnie jak młodzi chłopcy, tańczący przebrani w damskie stroje). Według Patkanowa, piszącego o Domach żyjących nad rzeką Göyçay w guberni bakijskiej „bez ich muzyków (hokkabaz/хоккабазъ), dobrych śpiewaków (czengi/ченги) i tańczących chłopców (muṭrib/мютрифъ), nie obędzie się żadne tatarskie [tj. azerbejdżańskie – przyp. aut.] wesele”[24]. Wśród ludności Południowego Kaukazu powszechne są (jak i były w przeszłości) opowieści, według których tylko kobiety Domów zarabiają na utrzymanie rodziny żebrząc, mężczyźni zaś pozostają w domu – dlatego na weselu panna młoda przysięga, że będzie utrzymywać męża do końca życia. Te same przekazy dotyczą również Lomów i Luli/Dżugi w Azji Środkowej. W obu przypadkach, nie odpowiadają one oczywiście rzeczywistości. Z czasów Imperium Rosyjskiego zachowała się niewielka liczba ilustracji, które mogą przedstawiać Domów, jednak i do tego nie ma pewności, jako że podpisy określają ich jedynie jako „miejscowych Cyganów”.

W latach 20. i 30. XX wieku, afirmatywna polityka ZSRR prowadzona wobec „Cyganów” (jak nazywano nie tylko Romów, Domów i Lomów, ale i tzw. Luli lub

[22] Ivan I. Šopen, *Sostoâniâ Armânskoj oblasti v èpohu eë prisoedineniâ k Rossijskoj imperii*, Imperatorskaâ Akademiâ nauk, Sankt-Peterburg 1852, s. 539.
[23] Kerope Patkanov, *op. cit.*, s. 70–72.
[24] *Ibidem*, s. 74–75.

Perscy muzykanci cygańscy w Svaneti, Gruzja, 1883 r.

Dżugi w Azji Środkowej) nie objęła azerbejdżańskich Domów. Spowodowane było to tym, że tamtejsze władze, na pytanie Moskwy o potrzebę prowadzenia takiej polityki, odpowiedziały zwyczajnie, że w republice nie ma Cyganów. Prawdopodobnie, aby uniknąć dodatkowych obowiązków lub powodowane lekceważeniem tej kwestii[25]. Władze centralne również jawnie zaniedbywały Domów, mimo że były świadome ich istnienia, o czym świadczy wpisanie terminu „Dom" na listę w Słowniku Narodowości, przygotowanym na nadchodzący spis powszechny[26]. Ostatecznie jednak w tym, przeprowadzonym w ZSRR w 1939 roku (a także w poprzednim, z 1926 roku), Domowie nie zostali wyodrębnieni jako osobna narodowość, lecz włączeni do ogólnej kategorii „Cyganie", i sytuacja ta utrzymała się we wszystkich późniejszych spisach w okresie istnienia ZSRR (do 1991 roku).

W odniesieniu do pomijania Domów jako odrębnej wspólnoty we wczesnym ZSRR należy uwzględnić jedną istotną okoliczność. Wszyscy cygańscy aktywiści tego okresu wywodzili się ze społeczności Romów; skupieni byli w Moskwie i w praktyce pracowali wyłącznie ze „swoimi" ludźmi (to znaczy z Romami). W dwóch wydawanych wówczas czasopismach cygańskich oraz w dziesiątkach książek publikowanych w języku romskim niemal nie wspomina się o „innych" Cyganach. W odniesieniu do Domów istnieje tylko jedna wzmianka – czasopismo romskie „Nevo Drom" opubli-

[25] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Stalin vs Gypsies: Roma and Political Repression in the USSR*, Brill & Ferdinand Schöningh, Paderborn 2024, s. 28–29.
[26] *Slovar' nacional'nostej. Dlâ razrabotki Vsesoûznoj perepisi naseleniâ 1937 goda*, CUNHU Gosplana SSSR – Bûro vsesoûznoj perepisi naseleniâ, Moskva 1937.

Cyganie kaukazcy, lata 80. XIX wieku.

kowało fotografię cygańskich kobiet z dziećmi z Azerbejdżanu wróżących z nici.

Podczas masowych represji w ZSRR, ofiarami padli również członkowie społeczności Domów. W 1936 roku Ormianie, Turcy i Kurdowie zamieszkujący Armenię i Azerbejdżan zostali deportowani na tereny dzisiejszego Kazachstanu na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych ZSRR z dnia 17 grudnia 1936 roku, nr 2123–420ss[27]. Znalazła się wśród nich nieokreślona liczba „Cyganów tureckich" (tj. Domów). Druga taka deportacja zainicjowana została w 1944 roku, kiedy to 31 lipca Państwowy Komitet Obrony przyjął dekret nr 6279cc. Oznaczony jako „ściśle tajny", dekret dotyczył deportacji wszystkich Turków meschetyńskich, Meschetów, Chemszynów i Kurdów (z wyłączeniem kobiet, które zawarły małżeństwa mieszane) zamieszkujących pas przygraniczny Gruzińskiej SRR (gminy: Achalczycki, Adygejski, Aspindzki i Bogdanowski oraz Adżarską ASRR) do Azji Środkowej (Kazachska SRR, Uzbecka SRR i Kirgiska SRR). Do 17 listopada 1944 roku na wschód wysłano już 25 transportów z 81 324 osobami. Znajdowały się wśród nich dwa wagony z Cyganami, czyli maksymalnie 80 osób, zgodnie z zasadami NKWD przewidującymi umieszczanie do 40 deportowanych w jednym wagonie. Nie jest jasne, z jakiej grupy cygańskiej pochodzili deportowani, lecz najprawdopodobniej znajdowali się wśród nich Domowie[28]. W czasach ZSRR, Domowie w Azerbejdżanie stopniowo osiedlali się i do 1956 roku, gdy koczownictwo cygańskie zostało formalnie zakazane, większość osiadła już na stałe, tak że zakaz nie został przez społeczność odebrany jako środek represji. Większość naszych starszych rozmówców nawet nie pamięta dekretu o osiedleniu, którym zostali objęci.

ROZMIESZCZENIE TERYTORIALNE I TOŻSAMOŚCI

Współcześnie społeczność Domów w Azerbejdżanie jest na tyle niewielka, że spisy powszechne zazwyczaj zaliczają ich do kategorii „inni" (włączając w to spis z 2019 roku), na próżno więc szukać tam ich dokładnej liczby. Według przybliżonych szacunków, wynosi ona około 2–3 tysiące osób, lecz naszym zdaniem jest to raczej 3–4 tysiące, maksymalnie do 5–6 tysięcy osób. Miejscowa ludność w Azerbejdżanie zbiorczo nazywa społeczność Domów mianem „Garaczi" (w języku azerbejdżańskim) lub „Цыгане" (w języku rosyjskim), jednak nadal odróżnia ich od Romów. Tożsamość samych Domów jest jednak znacznie bardziej złożona, wielowymiarowa i kontekstowa, a w różnych sytuacjach życiowych mogą być wyrażane lub publicznie manifestowane jej różne wymiary. Sytuację komplikuje bardziej fakt, że Domowie w Azerbejdżanie nie stanowią jednolitej społeczności, lecz dzielą się na dwie podgrupy, co wynika z odmiennych dróg osiedlenia się ich przodków na ziemiach Azerbejdżanu. Możemy je roboczo określić jako „Domów irańskich" i „Domów kurdyjskich", które tutaj krótko przedstawimy.

[27] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Stalin vs Gypsies…*, s. 112.
[28] *Ibidem*, s. 122.

Pierwszą podgrupę stanowią Domowie irańscy, historycznie związani z Persją (dzisiejszym Iranem). Ich język ojczysty pozostaje pod silnym wpływem języka farsi, a wielu z nich biegle posługuje się oboma językami, które wyraźnie rozróżniają i potrafią w razie potrzeby przechodzić z jednego na drugi. Mówią również po azerbejdżańsku (języku urzędowym kraju) i po rosyjsku (języku komunikacji międzynarodowej w przestrzeni poradzieckiej). Publicznie wolą deklarować się jako Azerbejdżanie lub Farsi/Parsi (w znaczeniu Persowie/Irańczycy). Niemniej jednak postrzegają siebie jako odrębną wspólnotę Parsi Dom (perskich Domów). Nie akceptują określania ich terminami „Garaczi" (w języku azerbejdżańskim) czy „Цыгане" (w języku rosyjskim) i stanowczo odróżniają się od Romów (Lomowie są im nieznani, ponieważ nie ma ich w Azerbejdżanie).

Drugą podgrupę stanowią Domowie kurdyjscy, historycznie związani z Imperium Osmańskim, lecz nie z Turkami osmańskimi, a z jego ludnością kurdyjską. Publicznie wolą deklarować się jako Azerbejdżanie lub, częściej, jako Kurdowie (choć sami Kurdowie zamieszkujący Kaukaz Południowy stanowczo się od nich odcinają). Ich język ojczysty pozostaje pod silnym wpływem kurmandżi, którym niemal wszyscy biegle się posługują – w razie potrzeby przechodzą z jednego języka na drugi lub je mieszają. Mówią również po azerbejdżańsku i rosyjsku, a wielu opanowało gruziński (ci, którzy migrują tymczasowo lub na stałe do Gruzji). Również oni kategorycznie odrzucają określanie ich jako „Garaczi" (Qaraçiler w języku azerbejdżańskim) czy „Tsygane" (Цыгане w języku rosyjskim) i zdecydowanie odróżniają się od Romów i Lomów. W obrębie swojej społeczności ich tożsamością jest Dom, i odróżniają się od Kurdów, w tym w swoim języku. Wielokrotnie mówili nam: „Nie jesteśmy tacy sami" i „Nasz język jest czystszy", definiując siebie jako Domowie kurdyjscy (Курдские Дом w języku rosyjskim lub Kürd Domlar w języku azerbejdżańskim). W związku z tym, gruzińscy Romowie, z którymi Domowie azerbejdżańscy mają sporadyczne kontakty, nie uważają tych ostatnich za Romów, ponieważ nie mówią oni ich językiem (romani) i unikają z nimi wszelkich kontaktów. Uważają oni Domów za „dzikich i niebezpiecznych", zwłaszcza gdy chodzi o konkurencję w żebractwie (część lokalnych Romów również się nim para).

Rozmieszczenie terytorialne obu gałęzi Domów, irańskich i kurdyjskich, jest praktycznie mozaikowe, a ich terytoria często się krzyżują. Ponadto, nie odwiedziliśmy wielu regionów i osad w Azerbejdżanie i nie możemy mieć pewności co do tego, jakie podgrupy w nich zamieszkują. Na obecnym etapie, opierając się głównie na słowach naszych rozmówców spośród Domów oraz doniesieniach medialnych, można pokrótce przedstawić następujące rozmieszczenie terytorialne Domów na Kaukazie Południowym.

Za swoje historycznie „rdzennie" terytorium Domowie z podgrupy irańskiej uważają region tak zwanego okręgu zakatalskiego, który w Imperium Rosyjskim istniał jako jedna jednostka administracyjna, a dziś są to trzy oddzielne rejony Azerbejdżanu: Zaqatala, Balakən i Qax. Mowa o obszarach peryferyjnych, graniczące z Persją u podnóża Kaukazu, gdzie, już za panowania szacha

Abbasa I (1587–1629), przesiedlano różne grupy etniczne i religijne – praktyka kontynuowana w kolejnych epokach historycznych. Około dwóch tysięcy Domów mieszka obecnie w Güllük (rejonie Qax), uważanej za „wieś Garaczi", a także w innych osadach rejonu – Çobankol w rejonie Zaqatala, Qapıçay w rejonie Qax i innych. Irańscy Domowie zamieszkują również region Quba i miasto Xudat w północnych strefach przygranicznych, gdzie osiedlono ich w XVI–XVII wieku. Po uzyskaniu niepodległości przez Azerbejdżan w 1991 roku, część irańskich Domów (głównie z rejonu zakatalskiego) przeniosła się w rejon stolicy Baku, często zajmując domy emigrujących Ormian i Żydów górskich. Dziś większość mieszka w Surachany i innych przedmieściach stolicy. Dzielnicę Garaczi trudno odnaleźć; nie prowadzi do niej droga, nie widać, jak duża jest i nie wiadomo, ile rodzin tam mieszka. Podwórza otoczone są wysokimi ogrodzeniami i nieco przypominają Azję Środkową. W oczy rzuca się skromne wyposażenie jednego z mieszkań: pokryta linoleum podłoga, jeden materac leżący wprost na podłodze i dwa krzesła – stanowiące całość ruchomego wyposażenia.

Kurdyjscy Domowie z kolei wskazują miasto Jewłach jako swoje historycznie „rdzenne" terytorium, mimo że osiedlono ich tam dopiero w 1963 roku, gdy władze pozwoliły im na powrót z deportacji do Kazachstanu. Obecnie mieszka tam ich kilkuset w tak zwanej Qarachylar mahallasi [Qaraçiler] („dzielnica Garaczi"), do której, jeśli wierzyć miejscowym, niemal nigdy nie zapuszczają się obcy, nie będący Domami. Według niektórych (oczywiście zawyżonych) szacunków, dzielnicę tę zamieszkuje 2500 Domów, a jej infrastruktura jest w opłakanym stanie (na przykład znajduje się w niej tylko jeden sklep), a domy są ubogie i pozbawione podwórek. Część kurdyjskich Domów stopniowo przeniosła się z Jewłachu do innych rejonów i osad Azerbejdżanu, takich jak Gazach, Mingeczaur, Ağdaş, Ağdam i inne.

Poza wymienionymi osadami, istnieje wiele różnorodnych i niezweryfikowanych informacji o innych miejscowościach, w których Domowie mieszkają w Azerbejdżanie, np. w rejonach Geokczaj (Göyçay), Szemacha (Şamaxı), Sumgait (Sumqayıt), na obrzeżach Baku (Biləcəri, Alatava), we wsi Maraza niedaleko miasta Kobustan (Qobustan) i innych, a także w Nachiczewańskiej Republice Autonomicznej (eksklawa Azerbejdżanu). Niewielka liczba Domów mieszkała w Szuszy, Dżabrailu i Agdamie/Aknie w Górskim Karabachu do rozpoczęcia wojny ormiańsko-azerbejdżańskiej w latach 1992–1994, po której wyemigrowali stamtąd do innych regionów kraju (podczas gdy Lomowie emigrowali wówczas do Armenii). Obecność Domów na historycznym terytorium Armenii znajduje odzwierciedlenie w toponimii, a dokładniej w nazwach kilku wiosek, takich jak Garaczili w powiecie Surmali (należącym dziś do Turcji). W źródle historycznym nazwa tej wsi była wymieniona jako „Obóz zimowy Garaczilar"[29]. Wszystkie te informacje wymagają dalszej weryfikacji i precyzyjnego określenia przynależności do podgrup Domów (irańskiej lub

[29] B. A. Budagov, G. A. Geybullayev, *Explanatory Dictionary of Azerbaijani Origin Places' Names*, Baku 2009, s. 326.

Powyżej: Domowie kurdyjscy w Jewłachu, 2013. Poniżej: Dzielnica Garaczi w Jewłachu, 2013. Fot. Archiwum Eleny Marushiakovej i Vesselina Popova.

kurdyjskiej) w poszczególnych przypadkach, w związku z czym obraz rozkładu terytorialnego społeczności Domów w Azerbejdżanie pozostaje wciąż niepełny.

Relacje między Domami irańskimi a kurdyjskimi są skomplikowane i niejednoznaczne. Obie gałęzie uznają, że są częścią tej samej społeczności, ale jednocześnie wyraźnie się od siebie odróżniają. Domowie irańscy twierdzą, że Domowie kurdyjscy nie pracują, tylko żebrzą, podczas gdy oni, Parsi Dom, pracują – co w pewnym stopniu odzwierciedla rzeczywistą sytuację (chociaż wśród irańskich Domów również zdarzają się żebracy). Domowie kurdyjscy wysuwają bardziej standardowe oskarżenia wobec irańskich Domów – że nie są prawdziwi, nie szanują tradycji i zwyczajów itp. W Suraxanı, obok Parsi Dom, spotyka się skupiska Romów; kluczowe jest jednak to, że obie grupy utrzymują wyraźną granicę etniczną, co oddaje uwaga Parsi Dom: „Współistniejemy, ale oni są fundamentalnie inni". Termin Sigandar – lokalne zniekształcenie rosyjskiego Tsigane – jest używany przez Parsi Dom na określenie Romów. Znacznie ostrzejsze i stanowcze jest jednak odróżnienie od kurdyjskich Domów, którzy według nich są „faktycznie Garacziler" (w sensie odpowiadającym negatywnym masowym stereotypom na temat tej społeczności).

Domowie z Azerbejdżanu podjęli próby osiedlania się w sąsiedniej Gruzji po rozpadzie ZSRR i w ostatnich dekadach uformowała się tam nowa odnoga kurdyjskiej ich gałęzi. Początkowo przenosili się do miejsc, gdzie mieszkały już pojedyncze rodziny Domów – wśród ludności azerbejdżańskiej w gminach Marneuli, Bolnisi i Dmanisi w historycznej prowincji Borczało, części obecnej Dolnej Kartlii[30]. Ruch ten nasilił się w ostatniej dekadzie. Początkowo znaczna część Domów próbowała osiedlić się w Batumi, ale została wydalona przez lokalne władze i przeniesiona do Kutaisi. Przez ponad trzy lata pięć rodzin (około 70 osób, w tym 30 dzieci) mieszkało w pobliżu mostu Czawczawadze nad rzeką Rioni w szałasach bez wody i prądu. Obecnie w Kutaisi mieszka około 20 rodzin Domów, zasiedlających opuszczone, bliskie zawalenia domy w dzielnicy Awangardi w północnej części miasta, oraz kilka rodzin mieszkających w pobliskim węźle kolejowym w Samtredii. Pierwsze 17 rodzin Domów osiedliło się w Tbilisi około 2000 roku w dzielnicy Nawtlugi, gdzie obecnie żyje ich około 30–40 (w przybliżeniu 200 osób). Ich liczba nie jest stała, ponieważ niektóre rodziny podróżują sezonowo do swojego miejsca zamieszkania w Azerbejdżanie (głównie do przygranicznego miasta Qazax). Niektóre z nich mieszkały bądź wciąż mieszkają, w opuszczonych wagonach na dworcu kolejowym miasta, podczas gdy innym udało się wynająć mieszkania w mieście. Większość Domów mieszkających w Gruzji to obywatele Azerbejdżanu, regularnie migrujący do swoich rodzinnych stron (zwykle w sezonie zimowym) i z powrotem. W ostatnich latach kilka rodzin Domów kurdyjskich osiedliło się w Biełorieczensku w Kraju Krasnodarskim Federacji Rosyjskiej. Pojedyncze familie (głównie małżeństwa mieszane) nadal mieszkają w miejscu ich dawnej deportacji w Azji Środkowej (np. w Taszkiencie w Uzbekistanie).

[30] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Gypsies of Central Asia*..., s. 68.

Zróżnicowanie obu gałęzi społeczności Domów znajduje również odzwierciedlenie w ich wzorcach małżeńskich. Obie społeczności są endogamicznie zamknięte, a jeśli akceptują małżeństwa mieszane, preferują przyjmowanie obcych dziewcząt, aby włączyć je do swojej społeczności. Oczywiście, każda reguła ma swoje wyjątki i, jak każda inna, endogamia ta nie jest absolutna, ale ogólnie rzecz biorąc, małżeństwa mieszane między irańskimi a kurdyjskimi Domami są stosunkowo rzadkie. To samo dotyczy małżeństw z pobliską ludnością, dochodzących głównie z etnicznymi Azerbejdżanami i tylko wyjątkowo z przedstawicielami innych narodowości. Jest to bezpośrednia konsekwencja niskiego prestiżu społecznego tej społeczności. W mediach czasami twierdzi się, że Garaczi są matrylokalni i że po ślubie młoda para mieszka w domu kobiety. Takie przypadki mogą się zdarzać, i być może nie są one tak rzadkie, ale nie jest to mocno ugruntowany zwyczaj, a wszystko zależy od konkretnej sytuacji.

Domowie są generalnie muzułmanami i przestrzegają podstawowych norm islamskich – zachowują Ramadan, świętują Id (Bajram), chodzą do meczetu przy pewnych okazjach i obchodzą główne święta islamskie (lub te, które za takie uważają), takie jak Nouruz i Hederlez. Nominalnie należą, jak cały Azerbejdżan, do islamu szyickiego. Mimo to, żaden z naszych rozmówców nie był w stanie wyjaśnić różnicy między islamem szyickim a sunnickim, a wielu zgoła nie jest świadomych istnienia takiego podziału. Na Kaukazie Południowym miejscowa ludność generalnie uważa, że wszyscy Kurdowie są jezydami. Często nazwa tej społeczności powiązana jest z nazwą religii (Kurd-jezyd) i terminy te nakładają się na siebie. Dlatego Domowie kurdyjscy zawsze podkreślają swoją odmienność od Kurdów za pośrednictwem religii i definiują siebie jako „prawdziwych muzułmanów, a nie jezydów".

Obie żyjące w Azerbejdżanie społeczności Domów świadome są tego, że w sąsiednich krajach żyją członkowie ich odpowiednich grup – irańscy Domowie w Iranie i kurdyjscy Domowie w Turcji. Nasi rozmówcy w Baku (mieszkający w Jewłachu) wspominali nawet o sporadycznych przyjazdach do Azerbejdżanu żebraków z tureckiego miasta Diyarbakır. Wiedza ta jest jednak w dużej mierze abstrakcyjna, a w praktyce obie społeczności Domów nie nawiązują ani nie utrzymują więzi z przedstawicielami swoich grup, żyjących za granicą (a dokładniej, poza granicami byłego ZSRR) i nie wykazują nimi szczególnego zainteresowania.

OBECNA SYTUACJA W REALIACH POSTRADZIECKICH

W czasach radzieckich Domowie mieszkający na wsi, mieli zagwarantowaną stałą pracę w kołchozach, podczas gdy mieszkańcy miast byli głównie nisko wykwalifikowanymi robotnikami. Po upadku ZSRR, powstaniu nowo niepodległych państw i załamaniu się gospodarki socjalistycznej, sytuacja zmieniła się radykalnie. W obu społecznościach mężczyźni (a w przypadku irańskich Domów także kobiety) znajdują zatrudnienie, gdy pojawia się możliwość pracy nisko wykwalifikowanej. Tych

Matka z córkami, Garachi w Tbilisi, Gruzja, 2013 r.

jest niewiele, więc Domowie zarabiają głównie na życie zbieraniem złomu, czasami pracują jako domokrążcy sprzedający artykuły gospodarstwa domowego, sukienki, dywany itp., oraz podejmują różne niewykwalifikowane prace sezonowe.

Wśród Domów kurdyjskich głównym źródłem utrzymania jest żebractwo kobiet i dzieci, co sprawia, że są oni znacznie bardziej mobilni. Wielu z nich podróżuje do stolicy, Baku, skąd lokalne władze regularnie deportują ich do miejsc pochodzenia. Inne części społeczności osiedlają się tymczasowo lub na stałe w Gruzji. Natomiast podróże żebracze do Federacji Rosyjskiej (w regionie Północnego Kaukazu, czasami także do innych obszarów) mają miejsce przeważnie podczas głównych świąt muzułmańskich. Żebrzą kobiety, często trzymając w objęciach swe niemowlęta i małe dzieci, rzadziej robią to starsze kobiety lub mężczyźni. Jeśli żebrzą mężczyźni lub chłopcy, wykazują udawane lub faktyczne oznaki różnorodnych niepełnosprawności. Zazwyczaj mają swoje „własne" miejsca do żebrania. W Baku żebrzą na głównych ulicach, targowiskach oraz w pobliżu dworców kolejowych i autobusowych, skąd często są przepędzani przez policję, starającą się wyeliminować lub choć ograniczyć ten proceder w stolicy. W 2010 roku, do walki z nim zaangażowano tam cały personel służby patrolowej policji, która codziennie przeprowadzała naloty na żebraków. Jak zauważono, większość z nich pochodziło z rejonów Jewłachu (głównie), Ağsu, Ağdaş oraz miast Şamaxı i Mərəzə [od 2008 r. Qobustan – przyp. red.] i były to głównie matki z siedmiorgiem, ośmiorgiem dzieci. Latem Domowie zaczęli mieszkać w okolicach stolicy. Jak poinformowała agencja „Trend", tylko od 20 kwietnia do 9 maja 2006 roku z ulic w dzielnicach Nəsimi i Binəqədi w Baku usunięto ponad 300 żebraków. Zostali oni odesłani do miejsc, z których przybyli– do regionów Ağdaş i Ağdam, o czym powiadomiono lokalną policję. W większości przypadków jednak, z braku przepisów sankcjonujących proceder, żebrzący Domowie otrzymują po zatrzymaniu pogadankę wychowawczą, a następnie są zwalniani[31]. Oceniając po liczbie znajdujących się dziś w Baku Domów, należy sądzić, że powrócili[32].

W Gruzji, w śródmieściu Tbilisi, pierwszoplanowym miejscem żebrania jest Aleja Rustawelego i główne skrzyżowania w mieście, gdzie żebrzą od przejeżdżających samochodów i na miejskich targowiskach. W przeciwieństwie do popularnych stereotypów o fantastycznych dochodach z żebractwa, ich standard życia jest niższy niż otaczającej ludności. Wielu Domów żyjących w Azerbejdżanie nie posiada dokumentów tożsamości i tylko starsi mają stare radzieckie dokumenty, które, choć ważne były długo po upadku ZSRR, zdążyły się przedawnić. Braku dowodu osobistego, uniemożliwia wielu Domom zapisanie ich dzieci do szkoły,

[31] Ramella Ibragimhalilova, *Evlah – kuznica poprošaek*, AZERI.RU, 4 marca 2010; Ramella Ibragimhalilova, *Virtuozy bakinskih ulic prinosât ogromnye den'gi*, Vesti.az, 29 września 2010.
[32] Kâmal Ali, *Naši cyganskie sosedi. Čto delaût vlasti dlâ Ètogo maločislennogo naroda?*, „Èho" 2006, nr 241 (30 grudnia); Kâmal Ali, *Azerbajdžanskie cygane: ih net, no oni est'*, Sputnik, 12 września 2008; Farid Sadygov, *Azerbajdžanskie cygane ne imeût graždanstva*, Trend News Agency, 8 kwietnia 2008.

pozbawia większość z nich dostępu do opieki medycznej i opieki społecznej – tym bardziej, gdy przebywają za granicą, w Gruzji. Władze azerbejdżańskie starają się stopniowo rozwiązać ten problem, ale proces nabywania nowych dokumentów tożsamości nie został jeszcze w pełni zakończony.

Wizerunek Domów jest w dużej mierze negatywny, nacechowany wysokim poziomem stereotypów etnicznych i skierowaną w nich wrogością – zarówno w Azerbejdżanie, jak i w Gruzji. Są oni obecnie, nie inaczej niż w przeszłości, pogardzani przez otaczającą ludność na całym Kaukazie Południowym jako najniższa warstwa społeczna. Jednak o ile w przeszłości byli na ogół traktowani z wyrozumiałością, a nawet tolerancją (z wyjątkiem nieuniknionych sytuacji konfliktowych), to sytuacja zmieniła się po upadku ZSRR, i nie tyle w Azerbejdżanie, co w sąsiedniej Gruzji. Dzieje się tak, ponieważ najbardziej negatywne nastawienia tamtejszej ludności skierowane są przeciwko Kurdom[33], do których zaliczani są (także przez Romów) żebracy z grupy kurdyjskich Domów. Nie mają oni poważnych problemów z organami ścigania, które specjalnie ich nie kontrolują i nie prześladują, co daje podstawy (w tym mediom) do mówienia o „mafii żebraków", korumpującej rzekomo lokalną policję. Rozpowszechnionych jest wiele innych stereotypów, rutynowo kojarzonych z Romami-żebrakami gdzie indziej: o porywaniu dzieci i przymuszaniu ich do żebrania, celowym łamaniu im rąk i nóg, ich wyzysku ze strony bogatych „bossów" oraz o dziedzicznej skłonności do żebractwa. Azerbejdżan nie przyjął wobec Domów polityki ogólnopaństwowej – rozwiązywane są jedynie pojedyncze przypadki, gdy docierają do odpowiednich władz. Państwo gruzińskie znajduje się w skomplikowanej sytuacji politycznej i gospodarczej i nie poświęca szczególnej uwagi Domom i ich problemom.

Ostatnie trzy dekady w krajach byłego tzw. obozu socjalistycznego w Europie Środkowej, Południowo-Wschodniej i Wschodniej charakteryzowały się gwałtownym rozwojem polityk i projektów wspierających Romów i romskie organizacje pozarządowe. Po przystąpieniu większości krajów regionu do Unii Europejskiej, aktywiści sektora pozarządowego, przy wsparciu różnych organizacji międzynarodowych i instytucji europejskich (głównie Rady Europy), zwrócili swą uwagę ku nowym terytoriom, wśród których znalazł się Kaukaz Południowy, gdzie zróżnicowane grupy, niegdyś określane łącznie jako „Cyganie", zostały zidentyfikowane jako odpowiedni cel ich działań. Pierwsza w tym względzie była Gruzja, gdzie opublikowano serię raportów organizacji pozarządowych, poświęconych sytuacji Romów w zakresie praw człowieka i mniejszości[34] – przy

[33] Nino Džavahišvili, *Ètnoreligioznye stereotipy gruzinskih studentov*, „Sociologičeskie issledovaniâ" 2005, nr 3, s. 107–112.

[34] *People without Rights: Roma Rights in Georgia. Report*, Human Rights Information and Documentation Center, Tbilisi 2003; David Szakonyi, *No Way Out? Initial steps towards addressing Romani issues in Georgia*, „ECMI Working Paper" 2008, nr 39, European Centre for Minority Issues, Flensburg; Giorgi Sordia, *A Way Out? Initial steps towards addressing Romani issues in Georgia*, „ECMI Issue Brief" 2009, nr 21, European Centre for Minority Issues, Flensburg; Dea

Powyżej: Irańska rodzina Dom z autorami w Baku, rejon Surachani, 2022 r. Poniżej: Garaczi w Tbilisi, Gruzja, 2013 r.

czym pod tą etykietą rozumiano również miejscowych Lomów (nazywanych tam Bosza), a także migrujących z Azerbejdżanu Domów (deklarujących się jako „Kurdowie"). Pomimo wyraźnego odgraniczenia się Domów (jak i Lomów) od innych „Cyganów", a w szczególności od Romów (i vice versa), z którymi dzielą terytorium w niektórych miastach (Tbilisi, Kutaisi), podejmowano próby włączenia Domów i Lomów do wspólnych regionalnych projektach pozarządowych skierowanych do Romów. Było tak w przypadku projektu Sieć Romów Kaukazu Południowego (South Caucasus Roma Network) zaprezentowanego przez Centrum Demokracji i Integracji Obywatelskiej (Center for Democracy and Civic Integration) na konferencji regionalnej w Tbilisi 8 kwietnia 2014 roku[35]. Mimo wszelkich wysiłków, żaden Dom (ani Lom) nie był chętny do pracy w projekcie. Przyczyn tego jest wiele i są one różnorodne, a jedną z najważniejszych jest to, że zarówno Domowie, jak i Lomowie nie chcą być w żaden sposób kojarzeni z Romami – na Kaukazie Południowym stosunkowo nowymi (od XX wieku) migrantami z Rosji (a niegdyś z ZSRR). Kilka prób włączenia Domów do takich projektów wraz z Romami ostatecznie nie powiodło się, ponieważ społeczność odmówiła udziału i wysyłania swoich przedstawicieli do wykonywania związanych z projektami zadań. 20 września 2013 roku w biurze Azerbejdżańskiej Konfederacji Prawników odbyła się dyskusja przy okrągłym stole na temat problemów integracji tamtejszych Romów (używanego jako politycznie poprawnego terminu zbiorczego) i ogłoszono zamiar utworzenia organizacji pozarządowej ds. integracji w celu ich rozwiązania. Przygotowano projekt dla międzynarodowych darczyńców, ale jak dotąd nie uzyskał on wsparcia. Uczestnicy okrągłego stołu powiedzieli nam, że na spotkaniu nie był obecny żaden przedstawiciel Domów. Podobnie, podczas ostatniej wizyty delegacji Komitetu Doradczego Rady Europy ds. Konwencji Ramowej o ochronie mniejszości narodowych w 2024 roku, gospodarz nie był w stanie zapewnić ich obecności na spotkaniach. Tak więc, nadzieje na „pan-romską jedność" i ewentualne miejsce Domów z Azerbejdżanu i regionu Kaukazu Południowego w niej pozostają otwarte, a przyszłość jest niejasna.

NAZEWNICTWO W POLITYCE I NAUCE

Po przystąpieniu krajów Kaukazu Południowego do Rady Europy (Gruzja w 1999 r., Azerbejdżan i Armenia w 2001 r.) pojawił się nowy problem związany z zamieszkującymi ten region Domami – ich określanie jako Romów w dokumentach urzędowych i sferze publicznej i w następstwie, w środowisku akademickim[36].

Elibegova, *Protection or isolation? On Georgia's Policy Choice towards Roma*, w: *Georgian Minorities: Roma, Qists, Assyrians, Ezids*, red. Dea Elibegova, LIBERTAS, Rangendingen 2009, s. 7–26.

[35] *Regional Conference of South Caucasus Roma Network in Tbilisi, Georgia. April 8, 2014*, Dosta!, Strasburg 2014.

[36] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Roma Labelling: Policy and Academia*, „Slovenský národopis", 2018, t. LXVI, nr 4, s. 385–418.

Proces ten rozpoczął się w krajach Europy Środkowej, Południowo-Wschodniej i Wschodniej po upadku reżimów komunistycznych w latach 1989–1990 i rozpadzie tzw. obozu socjalistycznego. Odrzucenie starych terminów i przyjęcie określenia „Romowie" było uważane za „legitymizację poprawności politycznej"[37] i postrzegane jako nieunikniona część procesu demokratyzacji i eurointegracji[38]. Zastąpienie określenia „Cyganie" (w odpowiednich formach używanych w językach lokalnych) terminem „Romowie" w przestrzeni publicznej i oficjalnej przebiegło stosunkowo szybko i bezproblemowo, bez większych debat publicznych (z wyjątkiem Rumunii).

Początkowo Domowie w ogóle nie byli zaliczani do społeczności objętych mianem „Romów", np. Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej w 2010 roku zdefiniowała co następuje: „Pojęcie „Romowie" jest używane jako określenie zbiorcze obejmujące grupy ludzi, dzielących mniej lub bardziej podobne cechy kulturowe, takie jak Romowie, Sinti, Travellersi, Aszkali i Kale. Grupy te łączy również historia trwałej marginalizacji w społeczeństwach europejskich"[39]. Odpowiednio, „Unijne ramy dotyczące krajowych strategii integracji Romów" z 2011 roku postulowały: „Pojęcie „Romowie" jest używane, podobnie jak w innych dokumentach politycznych Parlamentu Europejskiego i Rady Europejskiej, jako określenie zbiorcze obejmujące grupy ludzi mających mniej lub bardziej podobne cechy kulturowe, takie jak Romowie, Sinti, Travellersi, Kale, Gens du voyage itd., niezależnie od tego, czy prowadzą osiadły tryb życia, czy nie[40]."

Po az pierwszy Domowie pojawili się w oficjalnych dokumentach europejskich w 2012 roku, kiedy Komisja Europejska rozpoczęła proces wdrażania krajowych strategii integracji Romów i przedstawiła nową definicję:

> Pojęcie „Romowie" jest używane w niniejszym dokumencie, podobnie jak przez wiele organizacji międzynarodowych i przedstawicieli grup romskich w Europie, w odniesieniu do szeregu różnych grup (Romowie, Sinti, Kale, Cyganie, Romaniczale, Bojasze, Aszkali, Egipcjanie, Jenisze, Domowie, Lomowie itp.) i obejmuje również Travellersów, bez negowania ich odrębnych cech i różnic w trybie życia i w położeniu tych grup[41].

[37] Dimitrina Petrova, *The Roma: Between a Myth and the Future*, „Social Research", 2003, t. LXX, nr 1, s. 111–161.
[38] *The Fundamental Rights Position of Roma and Travellers in the European Union*, Fundamental Rights Agency, Wiedeń 2010.
[39] *EU Framework for National Roma Strategies up to 2020*, European Commission, Bruksela 2011.
[40] *National Roma Integration Strategies: A first step in the implementation of the EU Framework*, European Commission, Bruksela 2012.
[41] *Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues*, Council of Europe, Strasburg 2012; *Declaration of the Committee of Ministers on the Rise of Anti-Gypsyism and Racist Violence against Roma in Europe. Adopted on 1 February 2012*, Council of Europe, Strasburg 2012.

Od lewej do prawej na zdjęciu: Elena Marushiakova, Valery Novoselsky, Amoun Sleeem, Vesselin Popov w Jerozolimie, 2008 r.

Ani lepsza, ani bardziej precyzyjna jest definicja zawarta w Deklaracji Komitetu Ministrów w sprawie nasilenia sentymentów antyromskich i przemocy na tle rasistowskim wobec Romów w Europie, przyjętej 1 lutego 2012 roku, oraz w Descriptive Glossary of Terms Relating to Roma Issues, opublikowanym przez Radę Europy w tym samym roku. Stwierdza ona:

> Pojęcie „Romowie" używane przez Radę Europy odnosi się do Romów, Sinti, Kale i pokrewnych grup w Europie, w tym Travellersów i grup wschodnich (Domów i Lomów), i obejmuje szeroką różnorodność zainteresowanych grup, w tym osoby, które identyfikują się jako Cyganie[42].

Próby redagowania i doprecyzowywania treści terminologii trwają, a najnowsze takie ogólne definicje brzmią następująco:

> Pojęcie „Romowie i Travellersi" jest używany przez Radę Europy w celu objęcia szerokiej różnorodności grup objętych pracą Rady Europy w tej dziedzinie: z jednej strony a) Romowie, Sinti/Manusze, Kale, Kaale, Romaniczale, Bojasze/Rudari; b) Egipcjanie bałkańscy (Egipcjanie i Aszkali); c) grupy wschodnie (Domowie, Lomowie i Abdalowie); a z drugiej strony, grupy takie jak Travellersi, Jenisze i populacje określane terminem administracyjnym Gens du voyage, a także osoby, które identyfikują się jako Cyganie[43].

[42] *Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020–2025)*, Council of Europe, Strasburg 2020.
[43] *EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation 2020–2030*, European Commission, Bruksela 2021.

Odwołanie do „Romów" jako określenia zbiorczego obejmuje szeroki wachlarz osób pochodzenia romskiego, takich jak: Romowie, Sinti, Kale, Romanichels i Bojasze/Rudari. Obejmuje również grupy takie jak Aszkali, Egipcjanie, Jenisze, Domowie, Lomowie, Rom i Abdalowie, a także populacje Wędrowców, w tym etnicznych Travellersów lub tych określanych terminem administracyjnym Gens du voyage oraz osoby, które identyfikują się jako Cyganie, Tsiganes lub Tziganes, nie negując ich specyfiki[44].

Do wszystkich tych definicji można by wnieść wiele uwag krytycznych. Po pierwsze, mieszają one kryteria włączania poszczególnych społeczności pod wspólny mianownik „Romów" – pochodzenie, styl życia (koczowniczy i osiadły), specyfikę kulturową, pozycję społeczną (marginalizację) itd. Zrozumiałe jest, że eurobiurokracja stara się operować bardziej ogólnymi pojęciami, nawet jeśli nie są one całkowicie dokładne i precyzyjne z naukowego punktu widzenia. Ponadto, jeśli nie uzasadnione, to przynajmniej zrozumiałe jest trzymanie się tych definicji przez niektórych działaczy romskich i organizacje praw człowieka45. Dla nas jednak główny problem leży gdzie indziej – przede wszystkim, z etycznego punktu widzenia, problematyczne jest narzucanie wspólnotom określenia, którego te nie chcą przyjąć. Po drugie, fakt bezwarunkowego przyjmowania terminologii politycznej przez wielu przedstawicieli środowisk akademickich budzi przykre refleksje na temat relacji „polityka – nauka" we współczesnym świecie[46].

Z tego punktu widzenia, całkowicie nieuzasadnione jest dla nas używanie określenia „Romowie" w tekstach akademickich w odniesieniu do społeczności Domów na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej[47]. Podejście takie w praktyce w pełni wpisuje się w ducha tzw. orientalizmu[48], kiedy to społecznościom zdefiniowanym przez otaczającą je ludność jako „Cyganie" nadaje się nazwę „Romowie" bez uwzględnienia ich samoidentyfikacji i ich stosunku do tej nazwy49. W przypadku Domów można stwierdzić, że generalnie kategorycznie odrzucają one

[44] Valery Novoselsky, *Roma in Israel*, w: *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested (Transactions)*, red. Adrian Marsh, Elin Strand, I. B. Tauris, Londyn 2006, s. 93–96; *From Crisis to Catastrophe: The Situation of Minorities in Iraq*, Minority Rights Group International, Londyn 2014.

[45] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Roma Labelling…* [*op. cit.*].

[46] Sarah Edgcumbe, *"We're Real Iraqis": Securing Roma Rights and Integration in Post-conflict Iraq*, „MERI (Middle East Research Institute)", 2020, t. IV, nr 40, s. 1–13; Sarah Edgcumbe, *Roma in Iraq and Syria: On the Margins of IDP Protection*, „Researching Internal Displacement. Working Paper", 2021, nr 9, s. 1–24; Kristina Richardson, *op. cit.*; Arpan Roy, *Relative Strangers…*

[47] Edward Said, *Orientalism*, Pantheon, Nowy Jork 1978; Edward Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Penguin, Harmondsworth 1995.

[48] Elena Marushiakova, Vesselin Popov, *Orientalism in Romani Studies: The Case of Eastern Europe*, w: *Language of Resistance: Ian Hancock's Contribution to Romani Studies*, red. Hristo Kyuchukov, William New, Lincom Academic Publishers, Monachium 2017, s. 187–237.

[49] Michael Stewart, *Un peuple sans patrie*, „Terrain. Revue d'ethnologie de l'Europe", 1991, nr 17, s. 39–52.

identyfikację z Romami i zastąpienie ich powszechnie używanej nazwy. Jedyna, jak dotąd, przedstawicielka społeczności Domów na Bliskim Wschodzie pisząca po angielsku, pani Amoun Sleem, nie tylko nigdy nie używa w swoich tekstach terminu „Romowie" jako nazwy swojej wspólnoty (zamiast tego, obok „Dom", często używa też „Cyganie"), ale we wszystkich swoich publicznych wystąpieniach (w tym w rozmowie z nami) zawsze kategorycznie podkreślała, że Domowie nie są Romami i nie życzą sobie być w ten sposób określani. Identyczne stanowisko prezentują obie wspólnoty Domów zamieszkujące Azerbejdżan (i Gruzję), i być może właśnie obawa, że – akceptując definiowanie siebie jako Romów – stracą swoją odrębną tożsamość, jest najważniejszym czynnikiem sprawiającym, że odrzucają wszelkie próby kojarzenia ich z Romami w jakiejkolwiek formie.

WNIOSKI

Brak wystarczających i zweryfikowanych informacji uniemożliwia stworzenie całościowego obrazu społeczności Domów na Bliskim Wschodzie i w Afryce Północnej. Trudno dziś precyzyjnie określić ich rozmieszczenie, wewnętrzną segmentację, kulturę etniczną czy ewentualne wspólne cechy. Na obecnym etapie wiedzy nie możemy mieć pewności, czy i w jaki sposób grupy z różnych regionów były ze sobą historycznie powiązane. Wszelkie szersze opisy, porównania i ostateczne wnioski muszą zostać odłożone do czasu przeprowadzenia pogłębionych badań interdyscyplinarnych; obecnie możliwa jest jedynie próba zarysowania najogólniejszego obrazu tej zbiorowości. Współczesna nauka wyróżnia w obrębie populacji Domów w tym regionie trzy główne gałęzie.

Pierwszą stanowią grupy funkcjonujące w kręgu języka perskiego. Należą do nich irańscy Domowie w Azerbejdżanie oraz żyjący w irańskich ostanach Azerbejdżan i Chorasan, znani otoczeniu jako Garaczi. Kwestia społeczności koczowniczych takich jak Kowli (Kawliya), zamieszkujących Irak i Iran, pozostaje wciąż otwarta; wydaje się jednak prawdopodobne, że nie są one pochodzenia indyjskiego i – podobnie jak Luli czy Dżugi w Azji Środkowej – nie wpisują się w triadę „Dom-Lom-Rom".

Drugą gałąź tworzą Domowie osadzeni w środowiskach kurdyjskojęzycznych (a wtórnie posługujący się językami tureckim, arabskim i perskim). Zalicza się do nich kurdyjskich Domów w Azerbejdżanie, społeczności w południowo-wschodniej Turcji (Mıtrıp, Karaci, Domlar), irackim Kurdystanie (Qarach) oraz w irańskim ostanie Kurdystan (Suzmani/Sozmani). Trzecią, największą gałęzią są populacje zamieszkujące terytoria arabskojęzyczne – od Syrii, Libanu, Jordanii, Izraela i Palestyny, po Egipt, Sudan i prawdopodobnie inne państwa Afryki Północnej, gdzie znane są m.in. pod nazwami Gurbati, Nawar, Gadżar czy Halabi.

Analizując te społeczności, należy wziąć pod uwagę niezwykle istotną okoliczność: Domowie – nie inaczej niż Lomowie i Romowie – nie funkcjonują jako wyizolowane zjawisko społeczno-kulturowe. Nauka powinna kategorycznie odrzucić romantyczne stereotypy o „ludzie bez ojczyzny" czy „obywatelach znikąd". Koncepcje,

według których społeczności te egzystują rzekomo poza normami społecznymi lub stanowią modelowy przykład populacji opanowujących, w języku współczesnej antropologii, „sztukę oporu" i „niebycia rządzonym", są wysoce mylące. W rzeczywistości stanowią oni integralny, choć etnicznie odrębny, element struktur społecznych i narodowych państw, w których żyją. Posiadają nie tylko własną tożsamość wspólnotową, ale i odpowiednią obywatelską tożsamość narodową.

Prawdą jest, że państwa tego regionu są nierzadko stosunkowo młodymi narodami obywatelskimi (mimo bycia spadkobiercami starożytnych imperiów), a proces ich budowania wciąż trwa. Nie zmienia to faktu, że Domowie pozostają immanentną częścią tych przemian, co zarazem tłumaczy, dlaczego perspektywy ukształtowania się skonsolidowanej, transgranicznej meta-społeczności Domów pozostają wysoce niepewne. W świetle tego – i w wyraźnym odróżnieniu od dążeń niektórych europejskich aktywistów, marzących o budowie globalnego narodu romskiego – społeczności Domów w całym regionie, włączając w to grupy azerbejdżańskie, nie wykazują żadnych aspiracji do aktywnego zaangażowania się w podobne projekty.

BIBLIOGRAFIA

AL-HASHIMI, Hamied, BRAHIMI, Sihem, *Marginalising the Sub-Cultures: A Comparative Study of the Gypsy's Case in Iraq and Algeria*, Paper presented at 2024 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Bratislava 2014.

AL-HASHIMI, Hamied, KHALID, Rojhat Waisi, *A Study in a Pattern of Resettlement of Gypsies in Iraqi Kurdistan Region*, Paper presented at 2024 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Sofia 2024.

ALI, Kâmal, *Azerbajdžanskie cygane: ih net, no oni est'*, „Sputnik", 12.09.2008 [online], [dostęp: 8.04.2014], Dostępny w Internecie: http://www.newsazer8baijan.ru/analytics/20080912/42483424.html.

ALI, Kâmal, *Naši cyganskie sosedi. Čto delaût vlasti dlâ ètogo maločislennogo naroda?*, „Ekho", 30.12.2006, nr 241 [online], [dostęp: 8.04.2014], Dostępny w Internecie: http://www.echo-az.com/archive/2006_12/1481/obshestvo06.html.

AL-SARRAJI, Mohammed, *Social Acceptance Attitudes of Iraqi People towards the Two Gypsy Groups „Qarach and Kawiliay": Comparative Study*, Paper presented at 2024 Annual Meeting of Gypsy Lore Society and Conference on Romani Studies, Sofia 2024.

AMANOLAHI, Sekandar, *The Gypsies of Iran (A Brief Introduction)*, „Iran & the Caucasus", 1999–2000, nr 3–4, s. 109–118.

Tsiganes en Terre d'Israël, red. AUZIAS, Claire, Indigène Editions, Paris 2013.

BATAILLARD, Paul, *Notes et questions sur les Bohémiens en Algérie*, A. Hennuyer, Paris 1874.

BENNINGHAUS, Rüdiger, *Les tsiganes de la Turquie orientale*, „Etudes tsiganes", 1991, t. XXXVII, nr 3, s. 47–53.

BUDAGOV, Budag, GEYBULLAYEV, Giyaddin, *Explanatory Dictionary of Azerbaijani Origin Places Names*, Baku 2009.

Council of Europe Strategic Action Plan for Roma and Traveller Inclusion (2020–2025), Council of Europe, Strasbourg 2020.

Declaration of the Committee of Ministers on the Rise of Anti-Gypsyism and Racist Violence against Roma in Europe, Council of Europe, Strasbourg 2012.

Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues, Council of Europe, Strasbourg 2012.

DŽAVAHIŠVILI, Nino, *Ètnoreligioznye stereotipy gruzinskih studentov*, „Sotsiologicheskiye issledovaniya", 2005, nr 3, s. 107–112.

Dom Migrants from Syria. Living at the Bottom: On the Road amid Poverty and Discrimination, Development Workshop, Ankara 2016.

Regional Conference of South Caucasus Roma Network in Tbilisi, Georgia, Dosta!, Strasbourg 2014.

EDGCUMBE, Sarah, *„We're Real Iraqis": Securing Roma Rights and Integration in Post-conflict Iraq*, „MERI" (Middle East Research Institute), 2020, t. IV, nr 40, s. 1–13.

EDGCUMBE, Sarah, *Roma in Iraq and Syria: On the Margins of IDP Protection*, „Researching Internal Displacement. Working Paper", 2021, nr 9, s. 1–24.

ELIBEGOVA, Dea, *Protection or isolation? On Georgia's Policy Choice towards Roma*, w: *Georgian Minorities: Roma, Qists, Assyrians, Ezids*, red. ELIBEGOVA, Dea, LIBERTAS, Rangendingen 2009, s. 7–26.

EU Framework for National Roma Strategies up to 2020, European Commission, Brussels 2011.

EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation 2020–2030, European Commission, Brussels 2021.

National Roma Integration Strategies: A First Step in the Implementation of the EU Framework, European Commission, Brussels 2012.

FATHER ANASTAS, *The Nawar or Gypsies of the East*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (New Series), 1913–1915, t. VII, nr 4, s. 297–319; t. VIII, nr 2, s. 140–153; nr 4, s. 266–280.

FERNEA, Elizabeth Warnock, *„Gypsies" in Guests of the Sheik: An Ethnography of an Iraqi Village*, Anchor & Doubleday Book, New York 1965.

The Fundamental Rights Position of Roma and Travellers in the European Union, Fundamental Rights Agency, Vienna 2010.

GHEORGHE, Nicolae, MIRGA, Andrzej, *The Roma in the Twenty-First Century: A Policy Paper*, Project on Ethnic Relations, Princeton NJ 1997.

GROOME, Francis Hindes, *Persian and Syrian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society", 1889, t. I, nr 2, s. 21–27.

HAMZEN'EE, Reza M., *Zigeunerleben im Orient. Eine vergleichende interdisziplinäre Untersuchung über die Geschichte, Identitätsstruktur und ökonomische Tätigkeit*

orientalischer Zigeuner, Peter Lang, Frankfurt am Main 2002.
HANNA, Nabil Sohbi, *Die Ghajar: Zigeuner am Nil*, Edition Trickster, München 2002.
People without Rights: Roma Rights in Georgia, Human Rights Information and Documentation Center, Tbilisi 2003.
IBRAGIMHALILOVA, Ramella, *Evlah – kuznica poprošaek*, „AZERI.RU", 4.03.2010.
IBRAGIMHALILOVA, Ramella, *Virtuozy bakinskih ulic prinosât ogromnye den'gi*, „Vesti.az", 29.09.2010.
JALO, Daisam, *The Dom, a Marginalized Community in the Syrian Music Scene*, „Music and Minorities", 2024, nr 3, s. 1–31.
KAWAKAMI, Yasunori, *The Iraqi Gypsies after the Collapse of Hussein's Regime*, „KURI Journal", 2005, t. II, nr 2, s. 1–3.
KNAPP, William I., *The Soozmanee: Are they Gypsies?*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (New Series), 1909, t. II, nr 2, s. 275–276.
KOLUKIRIK, Suat, *Türkiye'de Rom, Dom ve Lom Gruplarının Görünümü*, w: *Türkiyat Araştırmaları*, red. ÖZÖNDER, Cihat, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2008, s. 145–154.
MACALISTER, Robert Alexander Stewart, *The Language of the Nawar of Zutt, the Nomad Smiths of Palestine*, Edinburgh University Press, London 1914.
MARSH, Adrian, *A Brief History of Gypsies in Turkey*, w: *We are Here: Discriminatory Exclusion and Struggle for Rights of Roma in Turkey*, red. UZPEDER, Ebru, et al., EDROM & ERRC & hCa, İstanbul 2008, s. 5–20.
MARSH, Adrian, *Ethnicity and Identity: Who are the Gypsies?*, w: *We are Here: Discriminatory Exclusion and Struggle for Rights of Roma in Turkey*, red. UZPEDER, Ebru, et al., EDROM & ERRC & hCa, İstanbul 2008, s. 21–30.
MARSH, Adrian, KARLIDAĞ, Melike, *Study of Research Literature Regarding Turkish Gypsies and the Question of Gypsy Identity*, „ERRC Country Reports Series", 2008, nr 17, s. 143–164.
MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *Gypsies of Central Asia and Caucasus*, Palgrave Macmillan, London 2016.
MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *Orientalism in Romani Studies: The Case of Eastern Europe*, w: *Language of Resistance: Ian Hancock's Contribution to Romani Studies*, red. KYUCHUKOV, Hristo, NEW, William, Lincom Academic Publishers, Munich 2017, s. 187–237.
MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *Roma Labelling: Policy and Academia*, „Slovenský národopis", 2018, t. LXVI, nr 4, s. 385–418.
MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *Stalin vs Gypsies: Roma and Political Repressions in the USSR*, Brill & Ferdinand Schöningh, Paderborn 2024.
MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *The Roma – a Nation without a State? Historical Background and Contemporary Tendencies*, w: *Nationalismus Across the Globe: An Overview of the Nationalism of State-endowed and Stateless Nations*, red. BURSZTA, Wojciech J., WOJCIECHOWSKI, Sebastian, KAMUSELLA, Tomasz, School of Humanities and Journalism, Poznan 2005, s. 433–455.

MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, *Who are Roma?*, w: *Roma Culture: Myths and Realities*, red. MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, Lincom Academic Publishers, München 2016, s. 7–34.

MATRAS, Yaron, *A Grammar of Domari*, De Gruyter Mouton, Berlin & Boston 2012.

MATRAS, Yaron, *Two Domari Legends about the Origin of the Doms*, „Romani Studies" (5th Series), 2000, t. X, nr 1, s. 53–79.

MATTHEE, Rudi, *Prostitutes, courtesans, and dancing girls: Women entertainers in Safavid Iran*, w: *Iran & Beyond: Essays in Middle Eastern History in Honor of Nikki R. Keddie*, red. MATTHEE, Rudi, BARON, Beth, Mazda, Costa Mesa 2000, s. 121–150.

From Crisis to Catastrophe: The Situation of Minorities in Iraq, Minority Rights Group International, London 2014.

MOAWWAD, Kamel, *The Linguistic Situation of Gypsies and Turkmans as Ethnic Minorities Living in Jordan: A Sociolinguistic Perspective*, M.A. Thesis, Yarmouk University, Irbid 1999.

NOVOSELSKY, Valery, *Roma in Israel*, w: *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested (Transactions)*, red. MARSH, Adrian, STRAND, Elin, I. B. Tauris, London 2006, s. 93–96.

ÖNEN, Selin, *Citizenship rights of Gypsies in Turkey: Roma and Dom communities*, „Middle Eastern Studies", 2013, t. XLIX, nr 4, s. 608–622.

ÖZATEŞLER, Gül, *The „Ethnic Identification" of Dom People in Diyarbakir*, „Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi", 2013, t. XIII, nr 27, s. 279–287.

ÖZKAN, Ali Rafet, *Türkiye Çingeneleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

PARRS, Alexandra, *Gypsies in Contemporary Egypt: On the Peripheries of Society*, American University in Cairo Press, Cairo 2017.

PATKANOFF, Kerope, *Some Words on the Dialects of the Transcaucasian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (New Series), 1907–1908, nr 1, s. 229–257; nr 2, s. 246–266, 325–334.

PATKANOV, Kerope, *Cygane. Neskol'ko slov o narečiâh zakavkazskih cygan: Boša i Karači*, Imperatorskaya Akademiya nauk, Sankt-Peterburg 1887.

PETROVA, Dimitrina, *The Roma: Between a Myth and the Future*, „Social Research", 2003, t. LXX, nr 1, s. 111–161.

PHILLIIPS, D. J., *An Encounter with the Dom of Jordan*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 3, s. 1–2.

REGENSBURGER, Reinhold, *Gypsies in the Land of Israel*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1958, t. XXXVII, nr 1–2, s. 69–70.

RICHARDSON, Kristina, *Roma in the Medieval Islamic World: Literacy, Culture, and Migration*, I. B. Tauris, London 2022.

ROY, Arpan, *A Space of Appearance: Romani Publics and Privates in the Middle East*, „Anthropological Theory", 2024, t. XXIV, nr 2, s. 175–200.

ROY, Arpan, *Relative Strangers: Romani Kinship and Palestinian Difference*, University of Toronto Press, Toronto 2024.

SADYGOV, Farid, *Azerbajdzhanskie tsygane ne imeyut grazhdanstva*, „Trend News Agency", 8.04.2008.
SAID, Edward, *Orientalism*, Pantheon, New York 1978.
SAID, Edward, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, Penguin, Harmondsworth 1995.
SAMPSON, John, *Notes on Professor R. L. Turner's „The position of Romani in Indo-Aryan"*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1927, t. VI, nr 2, s. 57–68.
SAMPSON, John, *The Ghagar of Egypt: A Chapter in the History of Gypsy Migration*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1928, t. VIII, nr 2, s. 78–90.
SCOTT, James C., *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven & London 2009.
SHAMAI, Shmuel, SHEMALI, Ali, GORBATKIN, Dennis, CHATIV, Nadim, ELACHMAD, Halil, ILATOV, Zinaida, *Identity and Sense of Place of Ghajar Residents Living in Border Junction of Syria, Israel and Lebanon*, „Mediterranean Journal of Social Sciences", 2017, t. VIII, nr 4, s. 61–72.
ŠOPEN, Ivan Ivanovič, *Sostoâniâ Armânskoj oblasti v èpohu eë prisoedineniâ k Rossijskoj imperii*, Imperatorskaâ Akademiâ nauk, Sankt-Peterburg 1852.
SINCLAIR, Albert Thomas, *The Oriental Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (New Series), 1908, t. I, nr 1, s. 197–211.
SLEEM, Amoun, *A Gypsy Dreaming in Jerusalem*, Nurturing Faith, Jerusalem 2014.
SLEEM, Amoun, *Domari: The Society of Gypsies in Israel*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 2, s. 1–2.
SLEEM, Amoun, *Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 1 – The Dom Community of Jerusalem*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 2, s. 1–3.
SLEEM, Amoun, *Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 2 – Settlement in Jerusalem and the Surrounding Area*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 3, s. 1–3.
SLEEM, Amoun, *Stories from a Dom (Gypsy) Woman. Part 3 – The Family*, „KURI Journal", 2001, t. I, nr 4, s. 1–4.
Slovar' nacional'nostej. Dlâ razrabotki Vsesoûznoj perepisi naseleniâ 1937 goda, TsUNKHU Gosplana SSSR, Moskva 1937.
SORDIA, Giorgi, *A Way Out? Initial Steps Towards Addressing Romani Issues in Georgia*, „ECMI Issue Brief", 2009, nr 21.
STEWART, Michael, *Un peuple sans patrie*, „Terrain. Revue d'ethnologie de l'Europe", 1991, nr 17, s. 39–52.
STRECK, Bernhard, *Die Halab: Zigeuner am Nil*, Trickster, Wuppertal 1996.
SZAKONYI, David, *No Way Out? Initial Steps Towards Addressing Romani Issues in Georgia*, „ECMI Working Paper", 2008, nr 39.
TARLAN, Kemal Vural, *Discrimination, Isolation and Social Exclusion: Syrian Dom Asylum Seekers in the Crossfire*, Kırkayak Kültür Sanat ve Doğa Derneği, Gaziantep 2016.
TARLAN, Kemal Vural, *Encouraging Integration and Social Cohesion of Syrian Dom Immigrants*, Kırkayak Kültür, Gaziantep 2018.

THOMAS, C. F., *Dom of North Africa: An Overview*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 1, s. 1–4.
TCHERENKOV, Lev, LAEDERICH, Stephane, *The Rroma otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γνφτοι, Tsiganes, Tigani, Çingene, Zigeuner, Bohemiens, Travellers, Fahrende, etc.*, t. I–II, Schwabe, Basel 2004.
TURNER, Ralph L., *The position of Romani in Indo-Aryan*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1926, t. V, nr 4, s. 145–189.
ÜZÜM, Melike, *Posha*, w: *Endangered Languages in Turkey*, red. BAĞRIAÇIK, Metin, DEMIROK, Ömer, ÖZTÜRK, Balkız, The Laz Institute, İstanbul 2023, s. 104–116.
VOSKANÂN, Vardan, *Cyganskij èlement v kurdskih plemenah*, „Iran and the Caucasus", 1998, nr 1, s. 47–50.
WILLIAMS, Allen, *Dom Ethnic Identity*, „KURI Journal", 2005, t. II, nr 3, s. 1–6.
WILLIAMS, Allen, *The Current Situation of the Dom in Jordan*, w: *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested (Transactions)*, red. MARSH, Adrian, STRAND, Elin, I. B. Tauris, London 2006, s. 205–212.
WILLIAMS, Allen, *The Dom of Jerusalem: A Gypsy Community Chronicle*, Dom Research Center, Larnaka 2001.
WILLIAMS, Allen, *The Dom of the Gaza Strip*, „KURI Journal", 2002, t. I, nr 6, s. 1–4; 2004, nr 10, s. 1–2.
WILLIAMS, Allen, *The Gypsies of Syria*, „KURI Journal", 2001, t. I, nr 4, s. 1–5.
WILLIAMS, G. A., *Dom of the Middle East: An Overview*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 1, s. 1–6.
WILLIAMS, G. A., *The Gypsies of Lebanon*, „KURI Journal", 2000, t. I, nr 2, s. 1–4.
WINSTEDT, Eric Otto, *Palestinian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1952, t. XXXI, nr 1–2, s. 77–78.
WINSTEDT, Eric Otto, *Syrian Gypsies*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1951, t. XXX, nr 1–2, s. 78–79.
YATES, Dora E., *The „Nuar" in Jordan*, „Journal of the Gypsy Lore Society" (3rd Series), 1957, t. XXXVI, nr 1–2, s. 145–147.
YILDIZ, Yeşim Yaprak, *Nowhere to Turn: The Situation of Dom Refugees from Syria in Turkey. Project Report*, European Roma Rights Centre, Budapest 2015.
ZEIDEL, Ronen, *Gypsies and Society in Iraq: Between Marginality, Folklore and Romanticism*, „Middle Eastern Studies", 2014, t. L, nr 1, s. 74–85.

STRESZCZENIE:
Elena Marushiakova i Vesselin Popov
SPOŁECZNOŚĆ DOM/GARACZI W AZERBEJDŻANIE NA TLE BLISKIEGO WSCHODU I AFRYKI PÓŁNOCNEJ, A KWESTIA STOSOWANIA POJĘCIA „ROMOWIE"

Państwa Kaukazu Południowego wraz z Turcją stanowią jedyny region na świecie, gdzie współistnieją (bądź do niedawna współistniały) w bliskim sąsiedztwie

wszystkie trzy główne odłamy niejednorodnej społeczności historycznie określanej mianem „Cyganów" – Domowie, Lomowie i Romowie. Na terenie Azerbejdżanu funkcjonują obecnie dwie odrębne grupy Domów: irańscy oraz kurdyjscy. Choć obie uznają wspólną, nadrzędną tożsamość, w życiu codziennym zachowują wyraźną odrębność. Niniejszy artykuł przedstawia wyniki dwóch badań terenowych przeprowadzonych w Azerbejdżanie, które pozwoliły na wstępne rozpoznanie rozmieszczenia terytorialnego, trybu życia, statusu społeczno-ekonomicznego oraz złożonych struktur tożsamościowych obu tych społeczności, jak również ich interakcji z populacjami Romów i Lomów. Przykład azerbejdżański osadzono w szerszych ramach historycznych i politycznych, co przyczynia się do bardziej wnikliwego zrozumienia sytuacji społeczności Domów na obszarze Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej.

Słowa kluczowe: *Domowie, Lomowie, Romowie, Azerbejdżan, Kaukaz Południowy, Bliski Wschód, Afryka Północna, tożsamości*

SUMMARY:

Elena Marushiakova and Vesselin Popov

DOM/GARACHI IN AZERBAIJAN AMONG THE DOM COMMUNITIES IN THE MIDDLE EAST AND NORTH AFRICA

The countries of the South Caucasus (Azerbaijan, Armenia, and Georgia), along with Turkey, represent the only region in the world where all three main subdivisions of the heterogeneous community historically referred to as "Gypsies" — Dom, Lom, and Roma — have coexisted (or, until recently, coexisted) in close proximity. In Azerbaijan, two distinct Dom communities are currently present: Iranian Dom and Kurdish Dom. While both acknowledge a shared overarching identity, they maintain clear distinctions in their everyday lives. This article presents findings from two field research studies conducted in Azerbaijan, through which a preliminary understanding was developed regarding the territorial distribution, lifestyles, socio- economic status, and complex identity structures of these two Dom communities, as well as their interactions with the Roma and Lom populations. The Azerbaijani case is further contextualised within broader historical and political frameworks, contributing to a more nuanced understanding of the position of Dom communities across the Middle East and North Africa.

Keywords: *Dom, Lom, Roma, Azerbaijan, South Caucasus, Middle East, North Africa, identities*